Десь удома серпанкові простори струменяться під сонцем степів, земля дихає весняно, над полями — прозорість до найдальших обріїв, а тут щодень тумани, щоніч багно і з хмар, низько навислих над плацдармом, ллють холодні, якісь ніби чорні дощі.

Цей наш тяжкий передвесняний плацдарм за річкою, за Гроном, як дорого він нам дістався... Ранніми ранками накочуються холодні тумани, суцільним хмаровинням затягують багнисті, ще не зовсім відтанулі після зими поля довкола Варта та Камендіна — так називаються населені пункти, що їх належить утримувати нашим полкам. Весь плацдарм — невилазна багнюка, талі води, підступаючи до наших позицій, заливають бліндажі, траншеї, вогневі, затоплюють викопані на повен зріст окопи. І нічим становища не змінити — солдатові доводиться вдень і вночі стояти в крижаній глиняній каламуті, не сходячи з місця тримати свою частинку плацдарму серед цих підступних, що повсякчас прибувають, весняних вод.

Поруч з іншими стоїть в окопній воді також і земляк мій Іван Артеменко, хлопець із наших степів, його не обтяжують думки про майбутні ревматизми, що непокоять декого з літніх бійців, йому на думці зовсім інше:

— Весна іде, братці!.. Весна-красна, як кажуть у нас... Родом Артеменко із тих місць, де людину обіймають "серпанкові простори" (його вислів), де степами протікає Калка, згадувана в літописах річка, що бачила одну з найкровопролитніших битв історії. Це ж там, на Калці, колись дружини Мстислава Удалого та Данила Галицького зітнулись у тяжкому двобої з хижими ватагами перших Чингісханових орд. Не раз ми чули розповіді нашого друга про далеку річку його дитинства, яка в сиводавні часи "аж закипала, аж із берегів виходила", коли незліченна ординська кіннота кидалась по ній уплав, а в наші дні тихо тече серед степового різнотрав'я, щоліта ваблячи радгоспну дітвору своїми, хай і не глибокими, але чистими й ласкавими водами.

— Влітку майже не видно нашої Калки,— розповідав нам у тихому захваті Артеменко,— десь там ледь ворушиться вона по дну вибалка, поміж величезних лопухів та будяків, що з обох берегів нависають над нею... Але ж яка живуча! Візьмімо ось річку Берду, вона в античні часи була такою повноводою, що й грецькі кораблі заходили, а тепер ця Берда майже зникла, в інших балках річки теж давно повисихали, тільки наша красунечка степова все ще ворушиться, сльозиться між лопухами... Видно, живлять її сильні підземні джерельця.

Під час його розповіді до сліпучості зримо уявлялась нам та світленька незниклива річечка, що десь там в'ється, тече й тече серед степової духоти, уявлялись і ті сиві полини та бур'яни над нею, і спека полудневаг що аж дзвенить серед літньої тиші. А тут, в окопах, ноги наші німіють, клякнуть у крижаній окопній бовтаниці, що нам здається навіть холоднішою за сніг.

— Була зима, настали відзимки, клята пора,— чуємо подеколи незлобиве від командира роти.— Де вчора сніжок білів, сьогодні он уже рівчак-вод орий...

Розбряклі від води окопи весь час обвалюються, всі ми забагнючені до вух, ждемо не діждемось, коли настане час підміни, і ми вночі зі всіма осторогами виберемось звідси, щоб десь там у Камендіні, в теплій мадярській хаті, відігріти свої закоцюблені душі, почиститись, привести себе до вигляду більш-менш цивілізованого.

Ніхто, мабуть, так, як солдат, не здатен відчути дорогоцінність звичайнісіньких речей, що виповнюють людське буття. Згадайте, якого щастя ви зазнавали від самого подиху людського житла, де війне на вас затишком, теплом і надійністю простої оселі, де мовчазний вусатий господар і його привітна господиня співчутливим поглядом зустрінуть вас, перемерзлих, перетомлених, а хазяйська дочка Пірошка з-поміж усіх прибулих зірким своїм оченям вирізнить цього чорнобрового нашого Артеменка, що вже усміхається їй навстріч. Тільки хлопець переступить поріг, дівча так і спалахне своїми рум'яними щічками, і хоч, здається,

мусила б вона знітитись, сховати погляд у ніяковості, а все ж несила їй це зробити, очей і далі з нього не зводить. Од тієї миті ми відчуватимем присутність у цій хаті людського щастя, воно ледь бринітиме довкіл, раз у раз сяйне в поблиску юних очей, в цнотливій соромливості — її, в незвичній, явно піднесеній веселості — його.

Хіба ж не зворушливо було спостерігати, як Пірошка, примостившись на лаві, тримає люстерко перед Іваном, тримає його з щасливою терплячістю, а він тим часом проводить бритвою по своїй вкритій сірим пухом, ніким ще, мабуть, не цілованій щоці. І вона стає одразу чистою, і сам хлопець при цьому аж світлішає. Батько й мати Пірошки теж подеколи кидають погляди в їхній бік: на дочку та на юнака солдата, біля якого вона в'ється, і не раз, певне, подумається господарям хати про нелюдську жорстокість війни, яка отаких зовсім молоденьких чиїхось синів забирає на свої тяжкі випроби. А потім, коли хлопець пришиває гудзика на гімнастерці, то й Пірошка, схилившись біля нього, щось там йому дораджує, видно, напоумлює, як це краще зробити, а коли він береться комірець підшивати і рубчик у нього трохи крцвуляє, то дівчина, вихопивши з його рук шитво, сама вже своїми спритними пальчиками дає тому комірцеві лад. І не одному з нас, дивлячись на цю юну пару, схилену чолом до чола над своїм шитвом любові, пригадається зі щемом душі щось і своє, далеке, нині недосяжне, та все ж найніжніше, найдорожче в житті. Блискаючи голкою, пальці Пірошки час від часу торкаються його пальців, так, ніби зовсім випадково, невнарок, і згодом, коли вони обоє, вмостившись на стільчиках біля печі, чистять разом картоплю, видно буде, як знову руки їхні, зблизившись, торкаються одна одної і одразу ж розлітаються, ніби від удару струмом. Обличчя в обох весь час будуть розшарілі, очі променитимуться, і це, може, буде та рідкісна мить, коли людське обличчя постає перед тобою в сяйві краси, в ореолі щастя.

— Іва... Іван...— завчає вона його ім'я і зводить на Артеменка своє ангельське личко, наївне, великооке.

Чистити картоплю, чи то пак на мові господарів "крумплі пуцоліть",— це для нас потім і в окопах стане ніби жартливим паролем, час від часу

котрийсь із окопників, як про щось найжаданіше, мовить до сусідів, коцюрблячись від холоду:

— Коли це знову тепер нам випаде "крумплі пуцоліть"?

І гляне при цьому з лукавим прижмуром ока на Артеменка, котрий відповість жартунові поглядом степлілим, повним присмути і вдячності.

Та це згодом, поки що ж у цій затишній мадярській хаті панує ідилія.

Після вечері, коли хлопці, причепурившись, якісь мовби очищені й відмолоділі, вільно порозстібавши коміри гімнастерок, негучно заведуть біля печі своїх далеких домашніх пісень, тоді знову край столу буде видно юну пару, що, схилившись голова до голови, знайшла собі ще одне, дороге для душі заняття. Дівча розіклало папір і, водячи олівцем, щось пробує розтлумачувати нашому другові, раз у раз чутиметься звідти її стишене й жагуче "тудом", "нем тудом" (розумієш, не розумієш), потім олівець опиниться в Артем енковій руці, і тепер уже він щось жваво малюватиме на папері, показуючи намальоване Пірошці. Коли потягнеться тонюсінька голуба жилка на папері, так і знайте, що то струменить ота його історична річечка, яку він мовби дарує зараз Пірошці:

— Оце і є вона, красунечка наша степова!..

Уявляємо й ми її, то ледь помітну, то давню, повноводу, де коні пливуть, і вся вона між берегами від кінноти кипить!

Якщо ж там з'являться з-під олівця дерева з кучерявими кронами, то треба розуміти, що то розкинувся колгоспний сад, чиї перші квартали Іван разом з батьком насаджував перед війною у себе в степах.

— Тудом, тудом, ка-ра-шо!..— щебече дівчина біля нього, щораз наново розквітаючи. "Тудом", тобто вона збагнула, дотямлює, чим Іван

займався в житті і чим зараз живе в своїх мріях. З півнатяку Пірошка вловлює бистрим оком суть його малювань, і їм обом так радісно стає, що знайдено спільну мову,— нікому, певне, не вдається так швидко й безпомильно порозумітися між собою, як закоханим!

В щасливому забутті зайняті вони біля столу своїм малюванням, перебувають обоє в цілковитому безчассі, бо час, як відомо, для закоханих перестає існувати. Одначе грізний, наповнений темрявою простір за вікном не зника, глухі, віддалені погуки плацдарму, вони не забувають про нас, і ось настає вже та мить, коли, як посланець самої темряви й небезпек, вбігає до хати зв'язковий,— він скаже нам те, що треба сказати. І на півслові урветься недоспівана пісня, всі ми схоплюємось, і Йван, сахнувшись від столу, звично накидає на плечі просушену свою шинелю, затягує ремінь, а Пірошка, сполохано занімівши в кутку, розширеними від жаху очима стежить за кожним рухом юнака.

Прощай, хата, тепла, привітна!

З порога пірнаємо в темряву, в мокву, під низьке, важке небо плацдарму.

Дівчина, вибігши навздогін, ще якусь хвилю стоїть на веранді, вкрай розтривожену постать її, тонку й стебелясту, в довгій рясній спідничині, шарпає вітер, Артеменко, озирнувшись на ходу, уже від колодязя з журавлем догукне шарпким, зболеним голосом:

— Іди вже, Пірошко, йди!

Тобто до хати вертайсь, щоб не застудилась,— здорова будь та чекай, доки він, місячи своєю кирзою осоружну багнюку плацдарму, знов повернеться сюди домальовувати Калку та свій ефемерний сад.

Зі скляним тріском під ногами тріщить прихоплена нічним морозом грязюка, чавимо її своєю кирзою, за кожним кроком вириваємо з чоботом

цілі пуди землі і нахнюплено чвалаємо в темряву, під небо, що дедалі ніби нижчає і в якому, замість зірок, лиш мертві спалахи ракет з'являються далеко десь, над нейтральною, чи навіть ближче, над переднім краєм, над розкислими тими окопами, де зараз хлопці дубіють в льодяній воді, ждучи нашої підміни.

Як для війни, на плацдармі порівняно тихо, він мовби пустельний. Однак Артеменко знає, що вся ця тиша й безлюддя оманливі, бо якщо батареї — то десь вони між пагорбами, в складках місцевості, якщо люди, то вони по траншеях, по бліндажах. Полки трьох гвардійських дивізій зарились тут по окружності в землю, тисячі очей з-понад брустверів день і ніч чатують передній край та нейтральну зону, в глибині душі сподіваючись, що, може, тут, в цих багнистих полях, і війна стоклята закінчиться, станеться, може, навіть так, що цей плацдарм буде для них завершальним, і постріл останній на землі пролунає саме тут, на плацдармі, після чого настане тиша свята, всепланетарна.

З такими думками визиркуватиме вранці Артеменко з окопу, бачитиме за полями знайомий, з потемнілою кірхою Камендін, де зосталася Пірошка, чия усмішка світить йому аж сюди.

А ген далі, за річкою, гори хмурять гранітні лоби, поглядаючи на плацдарм. Скелясті верхогір'я де-не-де ще рябіють плащ-накидками останнього, досі не зітлілого снігу. Авіації нема — низьких сутенястих хмар літакам не пробити. Зрідка серед полів снаряд вибухне. Клубок диму з'явиться, і одразу ж вітер звіє ту дику нічийну кульбабу війни.

Від села хтось безстрашно поїхав у глиб плацдарму на змучених своїх коненятах,— пустився саньми; хоч на дорозі там зараз більше грязюки, ніж снігу. О, якби й справді тут останній постріл гвардійцям пролунав! В одну мить всі оті гори заквітли б, і перетомлені ми, піднявшись із брудних своїх окопищ, як ангели, полинули б у голубі небесні сфери, щоб там, опинившись у недосяжності, після всіх безсонних ночей нарешті виспатись на білих пуховиках хмар!

Пірошка, вона зараз була наче поруч, невідступно панувала в Артеменкових думках, в його окопних ночах. Хіба міг думати солдат, що плацдарм його так ощасливить? Хіба міг передчути Іван, де й кого покохає, хіба міг знати, що явиться йому таке яснолике дівча за темним оцим Гроном, нічим не схожим на його степову Калку? В далекім краю зустрів своє перше кохання, у чужинецькім селі, де купи ящиків з боєприпасами по дворах, де лунають у хатах жарти гвардійські та дзвенить хвилюючий сміх молодих мадярок. А втім, передчуття чогось незвичайного Артеменко носив у собі постійно, і ось воно сталося. Сам незчувсь, як зародилось, зазоріло кохання, бо хіба ж не так зветься оцей стан постійної піднесеності, щасливої наповненості душі, стан, в якому він на плацдармі весь час перебуває.

Ах, плацдарм! Що Артеменкові зараз всі ці небезпеки, і мертві ракети ночами над нейтральною, і холоднеча та бруд окопний, адже це зморне, нестерпне стояння не вічне, адже трохи ще потерпи, і дадуть підміну, і ти з переднього краю знову з'явишся там, де на порозі, тебе зустріне розшаріла, сяюча Пірошка.

Ніщо на плацдармі ніби й не віщувало нам лиха. Об-лаштовувались, як для тривалого життя, звикаючи до одноманітності окопних буднів. І лише подеколи ночами у вологій темряві за нейтральною, надто ж коли вітер був звідтіля, ставало нам чути з моря пітьми дивні якісь гули, що про їх причину плацдарм дізнається значно пізніше: це там, на великій залізничній станції, під прикриттям темряви й нічних туманів, розвантажувались війська, терміново перекинуті ворогом сюди із свого західного фронту, з Арденн. Фашистське командування вирішило будь-що взяти реванш тут за поразки на інших фронтах і тим-то гнало й гнало сюди ешелони військ разом з численною найновішою технікою.

І ось якоїсь там ночі броньовані армади "тигрів" та "пантер", потайки накопичувані ворогом, навально рушили на плацдарм, з ревінням та скреготом полізли з туману, ламаючи з ходу наші польові оборонні споруди, шквалом вогню накриваючи все живе.

Виповзаючи з туману, броньовані чудиська несподівано виникали зовсім близько, прасували окопи нашої оборони, здиблюючись, навалювались на бліндажі, чавили гусеницями людей; стогони та крики поранених тонули в туркотах пальби. Вже в перші хвилини бою було порвано всі лінії зв'язку, і артилеристам доводилось бити по танках з прямої наводки, "тигри" спалахували тут і там серед розбагнючених полів,— весь плацдарм став невдовзі суцільним ревищем, окутався туманом і димом, всеохопним чорним хмаровищем, що його в усіх напрямах пронизують блискавки вогненних залпів, гостро видних навіть і в тумані. Застугоніло вдосвіта, і невпинно стугоніло далі, і здавалось, не буде кінця-краю цьому побоїщу, цій розправі над плацдармом.

Нема більшого жаху, аніж бачити, як сталеві гусениці на очах перемелюють поранених, волаючих людей. Три, чию мову ти щойно чув, чий посміх чи навіть жарт тільки-но тебе підбадьорював, в якусь мить стає кривавим місивом, ще одне життя зникає у переритій багнюці серед розвалених траншей. Тилів більше не існувало, всюди був лише передній край,— від піхотинських, перетворених у чорториї окопів, БІД командних пунктів та вогневих позицій батарей до самого Грону, до його єдиної, наскрізь простріловуваної переправи стугоніла суцільна невщухаюча битва. В єдиноборство з танками серед відкритого поля вступали піхотинці, артилеристи, мінометники, штабники, найза-тятіші сутички спалахували вже й на подвір'ях палаючого Варта та Камендіна,— там бої точились найдовше, бо ті, кого не розтерзали танки, з усіх полів стікались сюди, до цих, уже охоплених пожежами населених пунктів, де ще можна було захищатися, бо ж повні ящики патронів та гранат лежали купами по дворах, бери скільки хоч — і в бій, у бій.

Цивільні, рятуючись, всіма сім'ями поховалися в льохах, і лише з одного вікна раз у раз визиркує смертельно бліде від переляку дівча, йому видно, як перебігає подвір'ям, весь у крові й багнюці, Іван Артеменко з гранатами в обох руках, він не бачить нікого, не помічає крові на собі, бо тут для бійця існує тільки ціль, яка з'являється у вигляді забарложеного бронетранспортера з-за рогу сусіднього будинку.

Кому судилося тут вижити, пекло плацдарму запам'ятається, як щось незмірно жахливе, найжахливіше з усіх кошмарів війни.

А після всього ті, що зостались, під скелею в мокрих шинелях сплять, обійнявши гвинтівки. В смертельній утомі попадали тут, куди снарядам уже не дістати. Прокинувшись, переглядатимуться, мовби не вірячи, що живі. І кожен таїтиме в собі почуття провини за втрачений плацдарм, ніби саме він причинець того, що трагедія сталася, що стільки люду полягло, не дійшовши до жаданого дня перемоги, так близько бувши від неї. Похнюплено смалять махорку під скелями, і розмовляти не хочеться, і власне життя для кожного ніби втратило смак. Якщо зрідка похмуро й перекинуться між собою словом, то хіба лиш про те, хто кого бачив востаннє і за яких обставин, кому що гукнув товариш із саней, коли його разом з іншими везли до переправи смертельно пораненого в живіт, коли, підбігши на мить, ти ще загледів очі товариша, невпізнанно ясні, налиті сльозою прощання.

Все на плацдармі звершувалось на бігу, на льоту, відчуття часу змістилось, мов на іншій планеті. Навіть і не сказати, скільки все це тривало і чи дух свій ти хоч раз перевів, перш ніж знову кидатись туди, де на тебе чекав бій денний, бій нічний, бій безконечний, може, останній...

Кілька днів і ночей таборились під скелями, збираючись рештками підрозділів, поволі приходячи до тями.

А де ж Артеменко?

Що з ним? Кому зустрічався? Хто розповість нам про нашого наймолодшого товариша, про одного з тих численних, що пропали безвісти на плацдармі?

Не було його серед нас, лише знайшовся котрийсь із сусідньої роти, хто бачив Артеменка, коли він з гранатами кинувся навстріч

бронетранспортерам у Камен-діні. І комбат наш вже при світлі заграв нібито встиг упізнати його з-поміж тих, хто йшов на єдиноборство з танками. Навіть і хоробрих дивував там хлопець своєю безстрашністю, в стані бойового шалу кидався з гранатами, здавалось, на видиму й неминучу смерть, а чим це для нього кінчилося, ніхто сказати не міг. Артеменко тепер мовби виростав у наших очах, згадувалось нам, як він змінився, закохавшись на плацдармі, тепер навіть запитань не виникало, чим він, не так щоб і вродливець, завабив оте чарівне мадярське дівча. Своєю поетичною душею заполонив, чистою й непорочною, своїми усмішками, які й для всіх нас на плацдармі променилися такою веселою силою життя.

А після трьох діб він з'явився. Голова перебинтована і ліва рука на підв'язі; десь встигли надати йому допомогу, і хоч з обличчя змарнілий, а в очах бадьоре зухвальство людини, яка перевірила себе у найтяжчих випробах. Командир батальйону, котрому вдалося вихопитися із-за Грону в числі останніх, сповістив нам тепер, що багатьом, хто відзначився на плацдармі, світять бойові нагороди, і що Артеменка, хоч хлопець і влюблений протизаконно, він теж подає на орден Слави, та ще й додому буде сповіщено про його подвиги під час боїв у Камендіні.

В медсанбат Артеменко йти рішуче відмовився, і на його волю було зважено, можливість залишитись біля своїх він сприйняв теж як нагороду. Піде, зроблять йому перев'язку, і знову хлопець до нас, у свою мінометну, неабияк поріділу на плацдармі. Коли цікавиться хто його пораненням, відповідає коротко:

— До весілля заживе.

А першу перев'язку, виявляється, зроблено було йому — ким би ви думали? Вона, Пірошка, власними руками перев'язала його, ба навіть життя йому врятувала, переховавши пораненого в льоху, а потім сама ж і вивела вночі на край Камендіна, показавши, як найближче добутись до Грону... І найбільше Артеменка зараз непокоїло, чи вдалося їй самій уникнути небезпеки, чи не схопили її ті п'яні, озвірілі салашисти, що

кувалдами добивали біля кузні наших поранених. Бо, якби дівчина потрапила їм до рук, то помстилися б на ній, там пощади не жди. Сидячи під скелею, Артеменко, бувало, подовгу дивився на Камендін, що якось аж зловісно зачаївся за Гроном, вирізняючись плямами своїх червонястих черепичних дахів та гостроверхою кірхою посеред села. Прикипівши поглядом, ніби ждав хлопець якоїсь з'яви звідтіля, ніби ось-ось мав випурхнути над дахами образ тієї; котра для нього була тепер в усьому світі єдиною, незамінною ніким.

Сто лих переживши, випорснув із того пекла, де, вже й поранений, бився з наповзаючими бронетранспортерами, не загинув там, де тричі міг би загинути, хіба ж не чудо? І не увіруєш хіба після цього, що, може, й саму смерть від тебе відводила чиясь найдорожча тобі рука?

Мабуть, справді цілющими були для Артеменкових ран оті перші перев'язки, зроблені ніжними руками коханої дівчини, бо вже невдовзі він годен був виконувати свої вояцькі обов'язки і почуття мав таке, що віднині його життю не буде кінця.

І можна уявити, який настрій охопив Артеменка, коли після пекла плацдарму, після хмурості й пригніченості наших подальших важких переходів у скелястих горах, з їхніми вітрами, бурями, з якимись не по-весняному студеними й справді мовби чорними дощами, нарешті якогось там дня визирнуло сонце, й потеплішало враз, і перед очима нам сяйнула в долинах білопінна повінь розквітлих словацьких садків! Квітувала, здавалося, вся земля, біліли всі схили та пагорби, і навіть уподовж доріг скрізь нас зустрічали до самих вершечків облиті цвітом, наповнені сонцем та бджолами черешні.

— Це ж і там, у Камендіні, усе заквітло,— чули ми схвильоване від Івана.

Ясно було, що думалось йому в ці хвилини про Пі-рошку, не раз і вголос вимріювалось хлопцеві, як війна ось-ось скінчиться, і він опиниться

якимось ди-вом-чудом там, де зосталася його кохана дівчина, і як вони, взявшись за руки, поволі підуть у глибину свого весняного райського саду.

Війська рухалися вперед майже без стрілянини, якесь аж незвичайне затишшя супроводжувало нас на маршах, багатьом здавалось, що все найтяжче уже позаду, відомо було, що й наш той кривавий плацдарм невдовзі став могилою для ворога,— інші гвардійські полки довершили справу. Отже, всім нам у ці дні світ роз-виднявся, почували ми себе людьми, яким віднині даровано життя, і ця переповнена сонцем, аж сяюча у цвітінні садків весна відтепер квітуватиме для нас вічно.

Та однієї ночі знову довелось довбати кирками каміння під схилом гірським, лаштувати вогневу серед фруктових дерев, чиє гілля зараз не вабило, а скорше заважало мінометним обслугам. Після ночі на світанні ми побачили, де опинились. В садах опинились, серед розквітлих персиків, де ніжні, біло-рожеві суцвіття аж торкалися наших облич! А коли довелось відкривати вогонь, то після кожного пострілу пелюстки сипались просто на розпечені жерла мінометів.

Потім був артналіт скаженої сили, був шквал дико виючого металу. На наших очах чорним вогнем трощило, спотворювало квітучі дерева, і від снарядних та бомбових ударів здригались граніти всього передгір'я. Удар, удар, і так без кінця...

Назавжди зостався Іван Артеменко в тому саду. Якісь хвилини після артнальоту він ще жив, і коли ми посхилялись над ним, виразно чути було, як губи його, бліднучи, в знемозі повторювали одне тільки слово:

— Пірошка... Пірошка...

Обличчя його в росинках солдатського поту, чисте юне обличчя, що на нього мадярське дівча так закохано видивлялось на плацдармі, зараз поймалося блідизною аж сірою, мінилося, швидко линяло на очах,

росинки поту на лобі блищали застигло, а очі, які ще недавно усміхались до нас на маршах, весело променились, повні юнацького блиску й життя, тепер нічого не помічали: ні товаришів, ані дерев, знівечених снарядами, ні неба над ними по-весняному високого,— в молодих цих очах уже зринала туга згасання, туга невідворотна, найостанніша.

Людині завжди важко розставатися з життям, та стократ важчим є це розлучання для душі молодої, ненажитої, коли дихання обривається дочасно і світ тобі гасне саме тоді, коли тебе десь чекає любов.

Через багато літ випало мені побувати в рідних краях мого товариша, біля степової Калки. Річечка виявилась саме такою, якою і виникала нам із Арте-менкових розповідей, постала, власне, струмочком, що переблискував по дну степової балки, майже гублячись серед навислих із берегів величезних лопухів та будяччя. Млів спекотною духотою день, чебреці пашіли терпким прадавнім духом, де ми поволі йшли з Артеменком-старшим, Івановим батьком, теж фронтовиком. Сховавши глибоко свій біль, розпитував, він про сина в усіх подробицях, розпитував майже доскіпливо: коли ми з ним потоваришували, де були разом, та найбільше хотів знати, як відзначився син на плацдармі і що то була за дівчина, про яку Іван написав в одному з останніх листів. Довелось розповісти, яке то справді славне було дівча, і як уже згодом, після Перемоги, коли ешелони наші один за одним відправлялись із Балатону додому, в останній момент перед нашим вагоном з'явилась серед проводжаючих юна дівоча постать в рясній спідничині, і хтось шарпнув мене за плече:

— Глянь, Пірошка!

Вона швидко, аж підбігцем ішла уподовж ешелону, що вже рушив, жадібно, з надією зазирала до навстіж відкритих, переповнених бійцями вагонів, а очі її були такі неспокійні, шукаючі...

Ми окликнули:

— Пірошко!

Вона впізнала нас і на бігу щось заговорила пристрасно, по-своєму, лиш могли ми догадатись: де він? Чи він тут, Іванко з плацдарму?

Ешелон набирав швидкість, і доки ми віддалялись, дівчина все бігла й бігла, аж доки постать її й загубилася серед натовпу...

Артеменко-старший слухав, нічим не виказуючи стану своєї душі, ще раз перепитав про той артналіт, де серед весняних дерев обірвалось Іванове життя.

Потім ми їхали газиком обіч якихось кам'янистих пагорбів, де по схилу серед трав, випинаючись, зблискували величезні граніти, і батько мого товариша пояснював, що це місця заповідні, звуться вони Кам'яні Могили, і що звідси, власне, вже бере початок Донецький кряж. У світлі фар виникала раз у раз трава якась незвично висока, може, що цілинна чи тому, що це була трава нічна.

— Рослин тут безліч видів,— казав Артеменко-старший.— Ніде, мабуть, на землі не зосталось такого багатства флори...

Вже при зорях показував мені сад, який вони колись разом із сином закладали. Просто зі степу в'їхали ми в алею плодових дерев, їм, здавалось, не буде краю. Все нові й нові виникали квартали кальвілів, симирен-ків, джонатанів, гіллясті дерева гнулись під вагою плодів. Зайшла між нами мова про Левка Платоновича Симиренка, батька українського садівництва, з працями якого Артеменко-молодший, виявляється, не розлучався, коли вчився в технікумі садівництва. Симиренкова "Помологія", за словами батька, можливо, й визначила тоді Іванів життєвий вибір.

— Та якби ж не війна...— чую тихе, мовлене крізь стриманий біль.

Зупиняємось посеред саду, де колодязь із журавлем, як на подвір'ї у Пірошки в Камендіні. Вода глибоко, і зірки поблискують у ній. Все ніби заслухалось у цей світ нічний, безшелесний.

Дерева стоять тихі, в задумі, небеснрій зоряний плацдарм проглядає до нас крізь верховіття. В сутіні неподалік жебонить садовий аричок, булькає голосом дитинним, голосом життя.

1985